

Dr Jacek Pawłowski

ORCID 0000-0001-5516-8853

Komenda Wojewódzka Policji w Bydgoszczy

**ROLA POLICJI PAŃSTWOWEJ
W SYSTEMIE OBRONNYM
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ
ORAZ JEJ UDZIAŁ
W DZIAŁANIACH WOJENNYCH
W LATACH 1920–1939**

Streszczenie

Okres formowania Policji Państwowej i jej unifikacji przypadł na trudny okres, jakim była wojna polsko-bolszewicka. Doświadczenia z wojny polsko-bolszewickiej spowodowały, że zaczęła być traktowana jako istotna siła, która mogła być wykorzystana w ewentualnym przyszłym konflikcie zbrojnym. W związku z tym, w okresie międzywojennym, podejmowano różne inicjatywy, które miały na celu właściwe wykorzystanie Policji Państwowej na wypadek konfliktu zbrojnego. Pomimo tego we wrześniu 1939 roku, udział Policji Państwowej nie należał do szczególnie chlubnych, przy czym należy podkreślić, że nie była to wina samej policji, a władz, które nie za bardzo wiedziały, jak ją wykorzystać. Gdy w końcu 10 września 1939 roku podjęto decyzję o militarzacji PP, w zasadzie nie istniała ona już jako zwarta siła, częściowo zagarnięta przez nacierające jednostki wroga, a częściowo rozbita i zagubiona w chaosie ewakuacji. Jednocześnie należy zaznaczyć, że pomimo tego, iż Policja Państwowa nie spełniła oczekiwań, to przykład Wybrzeża i Warszawy świadczy o tym, że w sprzyjających warunkach współdziałanie wojska i policji mogło przynosić pozytywne efekty.

Słowa kluczowe: policja • wojna polsko-bolszewicka • komenda powiatowa • ewakuacja.

**THE ROLE OF THE STATE POLICE
IN THE DEFENSE SYSTEM OF THE REPUBLIC OF POLAND
AND ITS PARTICIPATION IN MILITARY OPERATIONS
IN 1920–1939**

Abstract

The period of formation of the State Police (Policja Państwowa) and its unification coincided with the difficult time of the Polish-Bolshevik war. The experience of the Polish-Bolshevik war meant that it was treated as a significant force that could be used in a possible future armed conflict. Therefore, in the interwar period, various initiatives were undertaken to properly use the State Police in case of an armed conflict. Despite this, in September 1939, the participation of the State Police was not particularly commendable, and it should be emphasized that it was not the fault of the police themselves, but of the authorities, who did not know how to use it. At the end of September 10, 1939, when the decision to militarize the State Police was made, it had already ceased to exist as a compact force, partly seized by the attacking enemy units, and partly destroyed and lost in the chaos of evacuation. At the same time, it should be noted that despite the fact that the State Police did not meet expectations, the example of the Coast and Warsaw proves that in favourable conditions the cooperation between the army and the police could bring positive effects.

Keywords: police • Polish-Bolshevik war • powiat headquarters • evacuation.

Wstęp

Policja Państwowa (dalej PP) została powołana na mocy ustawy z dnia z 24 lipca 1919 roku. Zadaniem tej instytucji była ochrona bezpieczeństwa, spokoju i porządku publicznego¹. Istnienie PP nierozdzielnie wiąże się z dwoma największymi konfliktami zbrojnymi, w które była zaangażowana II RP. PP już w pierwszym roku swojego istnienia, gdy jeszcze nie zakończył się w pełni proces jej organizacji, stanęła wobec konieczności udziału w obronie Polski przed nacierającymi w 1920 roku wojskami bolszewickimi. Bez wątplenia PP, zdała ten egzamin, na-

¹ Dziennik Praw Państwa Polskiego (dalej DPPP), 1919, nr 61, poz. 363. *Ustawa z dnia 24 lipca 1919 roku o Policji Państwowej.*

wet jeżeli nie wszystkie jej działania były prawidłowe. W oparciu o doświadczenia wojny polsko-bolszewickiej, w ciągu całego dwudziestolecia międzywojennego podejmowano działania, które miały na celu przygotowanie PP do ewentualnego przyszłego konfliktu, jednak ich efekt był niewystarczający, a sprawdzianem miał okazać się kolejny duży konflikt, który przyniósł kres nie tylko PP, ale także II RP. Pomimo tego, że władze II RP zdawały sobie sprawę z znaczenia PP dla obronności Państwa, to nie potrafiły jej wykorzystać w odpowiedni sposób w trakcie działań wojennych we wrześniu 1939 roku.

Udział policji państwowej w wojnie polsko-bolszewickiej

Działania wojenne w 1920 roku stawiały przed PP zupełnie nowe zadania. Obowiązkiem policjantów było dopilnowanie, aby do poboru zgłosili się wszyscy poborowi. W przypadku zbliżania się nieprzyjaciela posterunki PP miały wspierać władze cywilne i wojskowe oraz ludność, a poprzez aresztowania winnych, zapobiegać rozpowszechnianiu się paniki. Policjanci zostali zobowiązani, do wspólnego odpiernania z wojskiem i ochotnikami, zbliżających się oddziałów nieprzyjaciela oraz wycofywania się wraz z armią². W dniu 30 lipca 1920 r. Rada Obrony Państwa wydała rozporządzenie, na mocy którego każdy funkcjonariusz PP został zobowiązany pod groźbą kary do pozostania w służbie na czas wojny³.

W dniu 6 sierpnia 1920 r. Rada Obrony Państwa wydała rozporządzenie w sprawie tymczasowych zmian dotyczących organizacji i zadań PP. Zgodnie z jego dyspozycją, policja w czasie wojny mogła być użyta również w celach wojskowych. W przypadku realizacji tego typu zadań organy policji zostały zobowiązane do ścisłego wykonywania rozkazów wydanych przez władze wojskowe, natomiast policjanci dopuszczający się „czynów przestęp-

² Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej APB), zespół Komenda Powiatowa Policji Państwowej (dalej KPPP) w Starogardzie, sygn. 762/5, bez numeru karty. Pismo z dnia 22.07.1920 r. Komendanta Głównego PP.

³ R. Litwiński, *Korpus Policji w II Rzeczypospolitej. Służba i życie prywatne*, Lublin 2007, s. 359.

nych” mieli podlegać wojskowym ustawom karnym i wojskowemu sądownictwu karnemu. Władze wojskowe mogły także bezpośrednio wydawać rozkazy PP, w przypadku użycia jej do celów wojskowych. Policja, na czas obowiązywania rozporządzenia, w stosunku do żołnierzy otrzymała uprawnienia Żandarmerii Wojskowej (dalej ŻW), natomiast w służbie wartowniczej prawa wart wojskowych⁴.

Do zadań PP w trakcie ewakuacji należało sprawne przeprowadzenie jej poszczególnych faz. W tej sytuacji Policjanci byli zobowiązani do ochrony mienia państwowego oraz dobytku ludności cywilnej. Ponadto w trakcie odwrotu, oddziały policji zmuszone były niejednokrotnie walczyć na pierwszej linii u boku wojska. W trakcie ewakuacji ze wschodnich okręgów, realizacja zadań przez PP nie zawsze była jednak pozytywnie oceniana⁵.

W trakcie prowadzonych działań wojennych komendanci powiatowi PP byli zobowiązani udać się natychmiast w rejony zagrożonych posterunków i kierować osobiście działaniami mającymi na celu zapewnienie bezpieczeństwa na tyłach armii. W chwili opuszczenia swoich powiatów mieli łączyć się z siłami policyjnymi z sąsiednich powiatów. W momencie wycofywania się oddziałów nieprzyjaciela oddziały policyjne miały zajmować swoje opuszczone miejsca służbowe, utrzymując zarówno w trakcie marszu, jak i postojów ład i bezpieczeństwo na tyłach armii. Połączonymi siłami policyjnymi z powiatów i posterunków dowodził funkcjonariusz najstarszy rangą. Oddziały policyjne, które nie znajdowały się na linii bojowej, podlegały wojskowym komendantom danego odcinka bojowego, a oddziały pełniące służbę na tyłach, komendantom danych tyłów⁶. Do zadań policji należało także przeciwdziałanie panice⁷.

⁴ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej DURP), 1920 r., nr 75, poz. 511; *Rozporządzenie Rady Obrony Państwa z dnia 6-go sierpnia 1920 roku w sprawie tymczasowych zmian dotyczących organizacji i zadań Policji Państwowej*.

⁵ M. Gajewski, *213 policyjny pułk piechoty wojny 1920 r.*, Białystok 2003, s. 13-14.

⁶ APB, zespół KPPP w Starogardzie, sygn. 762/5, bez numeru karty. Pismo z dnia 22.07.1920 r. Komendanta Głównego PP.

⁷ B. Sprengel, *Nieznane karty międzywojennej Brodnicy. Policja i przestępczość w latach 1920–1939*, Toruń 1998, s. 79.

Wydarzenia na froncie spowodowały pojawianie się koncepcji użycia policjantów w bezpośredniej walce z nieprzyjacielem. Rozważano przeniesienie do wojska funkcjonariuszy z wojskowym doświadczeniem oraz formowanie jednostek bojowych złożonych z funkcjonariuszy⁸. Również wśród policjantów silna była chęć udziału w walkach. Do Komendy Głównej PP (dalej KGPP) napływały raporty funkcjonariuszy, zawierające prośby o przeniesienie na czas wojny w szeregi wojska. Zadania stawiane przed PP, wymagały jednak od niej zapewnienia bezpieczeństwa publicznego wewnątrz kraju⁹. Napływające z okręgów PP do KGPP postulaty, dot. sformowania pułku policyjnego, spotkały się w końcu z przychylnym nastawieniem kierownictwa PP. Spośród policjantów ochotników z okręgu warszawskiego, łódzkiego i kieleckiego na podstawie rozkazu Ministerstwa Spraw Wojskowych (dalej MS-Wojsk) z 11 sierpnia 1920 roku sformowano 213 pułk piechoty¹⁰. Poza nielicznymi wyjątkami pułk nie był jednak wykorzystywany w bezpośredniej walce na froncie, a jego poszczególne poddziały zajmowały się głównie wyłapywaniem bolszewickich niedobitków oraz aresztowaniem dezertów, szpiegów i agitatorów. Wywoływało to frustrację wśród wchodzących w jego skład policjantów i spowodowało kierowanie przez nich próśb o powrót do służby policyjnej. Później pułk był wykorzystywany do ochrony granicy na rzece Zbrucz¹¹. Ostatecznie 213 pułk piechoty został rozformowany w dniu 3 grudnia 1920 roku w Warszawie¹².

Oprócz 213 pułku piechoty, spośród ochotników policjantów sformowano szwadron policji konnej, który włączono do Dywizjonu „Huzarów Śmierci”. Policjanci służący w szwadronie mieli więcej szczęścia niż ich koledzy z 213 pułku piechoty i w trakcie patroli uczestniczyli w starciach z bolszewikami. Szwadron pozostał na froncie do 14 września 1920 r.¹³.

Wraz z sukcesami na froncie, na tereny opuszczane przez bolszewików i zajmowane przez Wojsko Polskie, wkraczały z po-

⁸ R. Litwiński *Korpus Policji w II Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 360.

⁹ M. Gajewski, *213 policyjny pułk piechoty...*, op. cit., s. 9.

¹⁰ Ibidem, s. 13-16.

¹¹ R. Litwiński, *Korpus Policji w II Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 361.

¹² M. Gajewski, *213 policyjny pułk piechoty...*, op. cit., s. 45-46.

¹³ R. Litwiński *Korpus Policji w II Rzeczypospolitej...*, op. cit., s. 361-362; A. Głogowski *Konna Policja Państwowa*, Kraków 2014, s. 18-24.

wrotem oddziały PP. Z raportu sytuacyjnego Komendanta XII Okręgu PP z dnia 19 sierpnia 1920 r. wynika, że na terenie KPPP w Brodnicy zebrano policjantów w czterech oddziałach i wysłano za posuwającym się wojskiem w celu obsadzenia posterunków¹⁴.

Prawne przygotowania Policji Państwowej do realizacji zadań związanych z obroną państwa

Doświadczenia wyniesione z wojny polsko-bolszewickiej spowodowały, że PP zaczęła być traktowana jako istotna siła, która mogła być wykorzystana w ewentualnym przyszłym konflikcie. Na początku 1927 roku na posiedzeniu Senackiej Komisji Skarbowo – Budżetowej, minister spraw wewnętrznych oświadczył, że w MSW rozpatrywany jest projekt militaryzacji PP, przy czym nie w sensie podporządkowania jej dowództwu wojskowemu, ale pod względem zorganizowania i wyszkolenia na wzór wojskowy, z uwzględnieniem przygotowania jej do obrony przeciwlotniczej i przeciwgazowej¹⁵.

Kwestii współdziałania policji w zakresie obrony państwa, poświęcony został rozdział IV Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. Na podstawie zawartych w nim przepisów ministrowi spraw wojskowych na obszarze całego państwa oraz dowódcom okręgów korpusów na obszarze im podległym, przysługiwało prawo do kontrolowania PP, w zakresie przygotowań i współdziałania z wojskiem w sprawach obrony państwa. W przypadku częściowej lub całkowitej mobilizacji, ewentualnie od dnia wskazanego uchwałą Rady Ministrów, policja miała stać się częścią sił zbrojnych i wejść w ich skład jako wojskowy korpus służby bezpieczeństwa¹⁶.

Rozwiązanie zawarte w rozporządzeniu z dnia 6 marca 1928 r. wywołało falę krytyki na arenie międzynarodowej, czego przejawem były zarzuty kierowane pod adresem polskiego delegata gen.

¹⁴ APB, zespół Okręgowa Komenda Policji Państwowej (dalej OKPP) w Toruniu, sygn. akt 312, k, nr 17-18. Raport sytuacyjny z dnia 19.08.1920 r. Komendanta XII Okręgu PP, insp. Wizy.

¹⁵ „Gazeta Administracji i Policji Państwowej” nr 2 z lutego 1927 r., s. 87.

¹⁶ DURP, 1928 r., nr 28, poz. 257. *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o PP.*

Stanisława Burhard-Bukackiego na konferencji rozbrojeniowej w Genewie o to, że Polska dysponuje ukrytą częścią sił zbrojnych w postaci 30 tysięcznego korpusu policji¹⁷.

W związku z zaistniałą sytuacją, gen. Burchard-Bukacki zażądał o przeprowadzenie nowelizacji rozporządzenia z dnia 6 marca 1928 roku w taki sposób, aby nie było w nim nawet pozorów mogących świadczyć, że PP jest częścią składową wojska. We wrześniu 1933 roku szef Sztabu Głównego (dalej SG), gen. Gąsiorowski zwrócił się do szefa Departamentu Sprawiedliwości SG o zaprojektowanie zmian w wymienionym rozporządzeniu tak, aby z jednej strony umożliwiły zmilitaryzowanie policji i wzmocnienie jej rezerwistami w przypadku mobilizacji, a z drugiej strony nie mogły dać pretekstu do twierdzenia, że już w czasie pokoju PP jest częścią składową wojska. Gen. Gąsiorowski prosił więc o usunięcie wszelkich postanowień, ujawniających ingerencję MSWojsk. w sprawy PP w czasie pokoju, przesuując kompetencje w tym zakresie na MSW, a ponadto zwracał uwagę na konieczność zmiany rozdziału IV, który jego zdaniem należałoby zatytułować raczej „Postanowienia na czas wojny, dotyczące PP”¹⁸.

W dniu 23 września 1933 roku odbyła się konferencja w sprawie zmiany rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o PP, w której uczestniczyli przedstawiciele Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych (dalej GISZ), SG, MSWojsk., ŻW oraz KGPP. Przedstawione zostały na niej postulaty Oddziału I SG, wysunięte przez gen. Burchardta-Bukackiego. Departament Sprawiedliwości MSWojsk. rozwiązanie problemu widział w usunięciu z rozporządzenia o PP zapisów wyraźnie wskazujących na przygotowanie policji w czasie pokoju do zadań obrony Państwa i dających ministrowi spraw wojskowych prawo ingerencji w dziedzinie jej wyszkolenia przy jednoczesnym pozostawieniu postanowień normujących zagadnienia jej organizacji w czasie wojny¹⁹.

¹⁷ A. Misiuk, *Policja Państwowa 1919–1939. Powstanie, organizacja, kierunki działania*, Warszawa 1996, s. 329.

¹⁸ Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), zespół Komenda Główna Policji Państwowej (dalej KGPP) dopływ, sygn. akt 1699, k. nr 27. Pismo z września 1933 r. (brak daty dziennej, na potwierdzeniu za zgodność odpisu widnieje data 20.09.1933 r.) Szefa Sztabu Głównego, gen. bryg. Gąsiorowskiego.

¹⁹ Ibidem, zespół KGPP-dopływ, sygn. akt 1699, k. nr 29-30, Protokół konferencji.

W końcu SG przy poparciu GISZ uznał, że najodpowiedniejszą formą nowelizacji będzie skreślenie wszystkich przepisów mówiących o „uwojskowieniu” policji²⁰. W dniu 16 października 1933 roku Departament Sprawiedliwości MSWojsk. przekazał KGPP proponowane zmiany, prosząc o ich uwzględnienie w projekcie nowelizacji rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o Policji Państwowej²¹. W dniu 20 kwietnia 1934 roku odbyła się konferencja w MSW, w trakcie której uznano, że oprócz wykreślenia zakwestionowanych zapisów powinien zostać przygotowany tekst Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z mocą ustawy, wraz ze wszystkimi rozporządzeniami wykonawczymi, które należałoby traktować jako elaborat mobilizacyjny, który został ogłoszony w Dzienniku Ustaw, dopiero w razie potrzeby²².

SG nie miał zastrzeżeń do projektu skreślenia w nowelizacji rozporządzenia o PP całego rozdziału IV dot. współdziałania policji w sprawach obrony Państwa oraz innych postanowień ustalających stosunek PP do wojska w czasie pokoju, pod warunkiem, że MSW po uzyskaniu aprobaty marszałka Piłsudskiego przystąpi niezwłocznie do współpracy z MSWojsk. nad przygotowaniem tekstu rozporządzenia Prezydenta ustalającego prawa i obowiązki PP w sprawach związanych z obroną Państwa²³. Minister spraw wewnętrznych odnosząc się do stanowiska SG stwierdził, że inicjatywa skreślenia z Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o PP, zapisów normujących współdziałanie policji w sprawach obrony Państwa, wyszła ze strony władz wojskowych i to one są władne wystąpić z wnioskiem o ich skreślenie lub zachowanie²⁴.

W efekcie przyjętych zmian utworzone zostały kompanie rezerwy policyjnej składające się z funkcjonariuszy kontraktowych, którzy nie stanowili w pełni członków korpusu policyjnego i nie znajdowali się na etacie jednostek policyjnych. Podlegali skoszarowaniu, otrzymywali żołd oraz służyli w oddziałach zwartych policji²⁵.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem, k. nr 31.

²² Ibidem, k. nr 109. Odpis pisma Biura Wojskowego MSW z dnia 02.05.1934 r. do Szefa Sztabu Głównego.

²³ Ibidem, k. nr 104. Odpis pisma Szefa Sztabu Głównego z dnia 07.05.1934 r. do Ministra Spraw Wewnętrznych.

²⁴ Ibidem, k. nr 105. Pismo Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 04.10.1934 r. do Szefa Sztabu Głównego.

²⁵ A. Misiuk, *Policja Państwowa 1919–1939...*, op. cit., s. 330.

Biorąc pod uwagę coraz większe prawdopodobieństwo wybuchu konfliktu zbrojnego, rozpoczęto prace nad przygotowaniem aktów prawnych, które normowałyby rolę PP w trakcie ewentualnej wojny. Projekt rozporządzenia prezydenta RP zakładał, że policja zostanie wcielona do sił zbrojnych jako wojskowy korpus bezpieczeństwa. Miała ona być wykorzystywana do działań związanych z mobilizacją, obroną cywilną oraz przeciwdziałaniem dywersji i wystąpieniom o charakterze antypaństwowym. W ograniczonym natomiast zakresie rozważano możliwość wykorzystania do działań wojskowych oddziałów rezerwy policyjnej oraz szwadronów policji konnej. W przypadku wybuchu wojny policja miała podlegać komendantowi głównemu PP na obszarze nie objętym stanem wojny i jednocześnie pozostawać w dyspozycji ministra spraw wojskowych i ministra spraw wewnętrznych. Na obszarze objętym stanem wojny miała natomiast podlegać Naczelnemu Wodzowi, a jej działaniami miał kierować szef żandarmerii Naczelnego Wodza²⁶.

Zasady współpracy PP oraz ŻW określały także przepisy wojskowe. Zgodnie z „Regulaminem Żandarmerii” wydanym w marcu 1939 roku, w czasie wojny żandarmeria stacjonująca na zapleczu frontu tzw. krajowa miała zająć się ściganiem przestępców – żołnierzy jednostek tyłowych i zapasowych oraz współdziałać w zakresie zapewnienia porządku ze zmobilizowaną policją. W określonych sytuacjach żandarmeria mogła przejąć obowiązki policji w zakresie koniecznym dla zapewnienia porządku na tyłach oddziałów liniowych²⁷.

Władze wojskowe prowadziły prace nad przygotowaniem systemu oraz sił i środków tzw. „bezpieczeństwa wojennego”. W roku 1937 SG opracował instrukcję „O bezpieczeństwie wojennym tyłów siły zbrojnej i ludności na obszarze własnego kraju”. Natomiast w 1938 roku Oddział IV SG wydał „Zasady organizacji bezpieczeństwa wojennego tyłów siły zbrojnej i kraju w czasie wojny na obszarze własnego państwa”. Jako bezpieczeństwo wojenne rozumiano bezpieczeństwo wojskowe, czyli sumę czynności mających na celu wykrycie działalności wrogiego wywiadu

²⁶ A. Misiuk, *Policja Państwowa 1919–1939...*, op. cit., s. 331–332.

²⁷ J. Nazarewicz, *Polskie sądy wojenne w wojnie obronnej 1939 roku*. Studia i rozprawy tom I. Warszawa 1980, s. 37.

lub unieszkodliwienie czynników wrogich lub opornych wewnątrz sił zbrojnych. Ponadto rozróżniano drugi rodzaj bezpieczeństwa wojennego, czyli bezpieczeństwo cywilno-wojskowe polegające na działaniach mających unieszkodliwić akcję czynników wrogich lub opornych, działających na tyłach sił zbrojnych oraz na obszarze kraju²⁸.

Pojęcie bezpieczeństwa cywilno wojskowe było bardzo rozległe, gdyż z jednej strony obejmowało ochronę granic państwowych oraz obiektów o znaczeniu strategicznym dla wojska i funkcjonowania całej infrastruktury cywilnej, ale również nadzór nad całymi organizacjami politycznymi i ludźmi „wrogimi, nieprzychylnymi i opornymi”. Dla zapewnienia bezpieczeństwa wojenno-cywilno-wojskowego przewidziano takie środki, jak wprowadzenie stanu wyjątkowego i wojennego. Bezpieczeństwo to miały również zapewniać organy wywiadu politycznego, PP oraz asystencyjne jednostki sił zbrojnych w postaci różnych oddziałów wartowniczych. Jednocześnie z chwilą osiągnięcia przez PP, stanu zbliżonego do istniejącego stanu batalionów wartowniczych, do niej miała należeć całość zadań asystencyjnych²⁹.

W celu zrealizowania zadań wynikających z postanowienia o bezpieczeństwie wojennym należało określić liczbę osób „wrogich, nieprzychylnych lub opornych” wobec państwa, a następnie sprecyzować zasady ich unieszkodliwienia. W związku z tym, że w przygotowaniach obronnych brano pod uwagę tylko dwie ewentualności tj. konflikt z Niemcami lub z ZSRR, MSW miało opracować plan unieruchamiania tzw. elementów antypaństwowych w dwóch wariantach. W komendach powiatowych PP miały znaleźć się koperty lub teczki zawierające instrukcję dla komendanta powiatowego, informujące o sposobie postępowania w wypadku zarządzenia akcji unieruchomienia oraz wykazy imienne osób podlegających unieruchomieniu. W chwili, gdyby sytuacja tego wymagała, komendanci mieli rozkaz otwarcia odpowiednich teczek³⁰.

²⁸ W. Rezmer, *Polski plan unieruchomienia w razie wojny tzw. Elementów antypaństwowych (1931–1939)*, [w:] *Polska i jej sąsiedzi w czasach najnowszych*, Toruń 1995, s. 122.

²⁹ Ibidem, s. 123-124.

³⁰ Ibidem, s. 124-132.

Procedura unieruchamiania osób miała obejmować tereny, które po ogłoszeniu mobilizacji miały zostać ogłoszone jako pozostające w stanie wyjątkowym lub wojennym. Władzami zarządzającymi unieruchomienie osób miały być starostwa³¹.

Według Przemysława Hausera po ogłoszeniu mobilizacji niejawnej 25 sierpnia 1939 roku, MSW na skutek argumentacji MSZ odstąpiło od przeprowadzenia akcji. Do realizacji planu internowania policja przystąpiła 30 sierpnia 1939 roku i niemal w całości go zrealizowała. Po kilku godzinach, na skutek żądań ambasadorów Anglii i Francji, MSW poleciło zwolnić zatrzymanych. Gdy 31 sierpnia 1939 roku policja ponownie otrzymała polecenie realizacji planu unieruchomienia, nie wykonała zadania, gdyż nie było już kogo zatrzymywać³².

Waldemar Rezmer uważa natomiast, że do chwili obecnej nie udało się w badaniach naukowych ustalić, w jakim zakresie plan unieruchomienia tzw. elementów antypaństwowych został zrealizowany. Według niego z fragmentarycznych informacji wynika, że aresztowania osób podejrzewanych o działalność antypaństwową i antypolską rozpoczęły się na większą skalę w połowie sierpnia 1939 roku. W Bydgoszczy 26 sierpnia miało przebywać w areszcie przy komendzie miasta 40 Niemców posiadających polskie obywatelstwo. W ostatnich dniach sierpnia 1939 roku miały nastąpić dalsze aresztowania wśród bydgoskich Niemców. Jednocześnie wbrew dążeniom MSW, aby aresztować wszystkie osoby znajdujące się na liście podejrzanych o działalność antypaństwową, na skutek nacisków, będącego pod presją państw zachodnich MSZ, akcja była przeprowadzana chaotycznie i niekonsekwentnie. Do realizacji planu unieruchomienia tzw. elementów antypaństwowych w skali całego kraju, przystąpiono w nocy z 1 na 2 września 1939 roku³³.

W chwili wydania przez władze decyzji o wzmocnieniu policji rezerwistami lub powiadomieniu o ogłoszeniu mobilizacji powszechnej, jednostki PP miały formować warty i posterunki

³¹ APB, zespół Komisariaty i Posterunki – zbiór szczątków zespołu Posterunki PP w pow. bydgoskim (dalej KiP); Pismo z dnia 11.07.1939 r. Komendanta Powiatowego i Miasta PP w Bydgoszczy do komendantów posterunków.

³² P. Hauser, *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim w latach 1920–1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1981, s. 213.

³³ W. Rezmer, *Polski plan unieruchomienia...*, op. cit., s. 140-141.

ochronne przy najważniejszych obiektach kolejowych, drogowych, żeglugi śródlądowej, łączności, przemysłowych i użyteczności publicznej. Policja miała wystawiać również kompanie ochrony linii kolejowych. Ponadto PP miały intensywniej chronić obiekty, które do tej pory miała powierzone swojej pieczy³⁴.

O wzmocnieniu policji, komendant powiatowy był zobowiązany poinformować pisemnie starostę, a po przeprowadzeniu akcji wzmocnienia w powiecie, złożyć telefonicznie meldunek komendantowi wojewódzkiemu³⁵.

W piśmie z dnia 23 czerwca 1931 roku Komendanta Powiatowego PP w Brodnicy, podkom. Nowackiego, skierowanym do komendantów posterunków stwierdzono, że w drugim dniu mobilizacji na kolejach państwowych wystąpią ograniczenia w przejazdach osób cywilnych, które będą dopuszczone do jazdy tylko za pisemnym zezwoleniem starosty. Kontrolę ruchu w tym zakresie miały prowadzić posterunki PP³⁶.

W przypadku ogłoszenia mobilizacji, zadaniem policji było także dopilnowanie spędu koni i środków lokomocji przeznaczonych do poboru. Ponadto do jej zadań należało dopilnowanie stawienia się rezerwistów do oddziałów wojskowych oraz współdziałanie z władzami wojskowymi w zakresie obrony przeciwlotniczej i przeciwigazowej³⁷. Ogłoszenie mobilizacji miało oznaczać dla PP wykonywanie wszystkich czynności mobilizacyjnych, przewidzianych w terminarzach czynności i instrukcjach³⁸. Czynności te miały być realizowane zgodnie z planem bezpieczeństwa, określającym zadania poszczególnych jednostek PP³⁹.

³⁴ Ibidem, s. 134. Jako przykład działań podejmowanych w chwili wzmocnienia policji może służyć Instrukcja dla Komendanta Powiatowego w Brodnicy zgodnie z którą po wyekwipowaniu i umundurowaniu pierwszych powołanych rezerwistów, szesnastu z nich miało być odesłanych do Jabłonowa w celu ochrony obiektów kolejowych – zob. Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej APT), zespół KPPP w Brodnicy, sygn. akt 73, k. nr 62.

³⁵ Ibidem, k. nr 63. Instrukcja dla komendanta powiatowego na wypadek wzmocnienia policji.

³⁶ Ibidem, sygn. akt 33, k. nr 68.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Terminarze czynności zawierały wykaz zadań do wykonania w chwili ogłoszenia mobilizacji, czas przeznaczony na ich wykonanie od chwili ogłoszenia mobilizacji oraz wskazywały wykonawcę – zob. APT, Zespół KPPP w Brodnicy, sygn. akt 57, k. nr 1-2. Terminarz czynności Komendy Powiatowej PP w Brodnicy.

³⁹ Ibidem, k. nr 12. Plan bezpieczeństwa w powiecie w mobilizacji po-

Do zadań PP po ogłoszeniu mobilizacji powszechnej, należało również pilnowanie spokoju i bezpieczeństwa ludności, ochrona urzędów użyteczności publicznej oraz sprawdzanie przestrzegania zakazu sprzedaży napojów alkoholowych. Policja miała reagować na wszelkie wypadki niestosowania się do zarządzeń mobilizacyjnych oraz przekazywać władzom wojskowym rezerwistów, uchylających się od stawiennictwa. Drugiego dnia mobilizacji policjanci mieli rozpocząć kontrolę dokumentów osób w wieku podlegającym powołaniu⁴⁰.

Działania PP w wypadku ogłoszenia mobilizacji lub wybuchu wojny, obejmowały także przeprowadzenie akcji wycofania z zagrożonych obszarów Państwa urzędów, instytucji, ludności oraz mienia⁴¹. Procedura wycofania dotyczyła także PP. W pierwszym rzucie wycofaniu miały podlegać rodziny policjantów oraz mienie państwowe w tym najważniejsze akta, przy czym z uwagi na ograniczone możliwości transportowe, ilość osób oraz mienia była ograniczona. W drugim rzucie wycofaniu podlegało mienie państwowe, które pozostało po wycofaniu pierwszego rzutu jako niezbędne do pracy do ostatniego momentu, a jednocześnie nie mogło dostać się w ręce nieprzyjaciela. Gdyby ewakuacja takiego mienia okazała się niemożliwa należało dokonać jego zniszczenia. Wycofywanie miało następować na wyznaczony w tym celu teren, na którym miejscowe władze administracji ogólnej, były zobowiązane zapewnić przybyłym opiekę. Policjanci pełniący służbę, która miała ścisły związek z działaniami wojennymi, mieli być wycofywani w drugim rzucie, razem z wojskiem⁴².

wszechnej. Plany takie zawierały wykazy zadań dla poszczególnych posterunków w powiecie wraz z określeniem ilości funkcjonariuszy przewidzianych do ich realizacji.

⁴⁰ APB, zespół KiP; Rozkaz Starosty Powiatowego w Bydgoszczy z dnia 30.08.1939 r. wydany komendantom posterunków PP w powiecie w chwili uruchomienia mobilizacji powszechnej.

⁴¹ APB, zespół KPPP w Wyrzysku, sygn. akt 13. Załącznik do Rozkazu Komendanta Wojewódzkiego nr 510 z dnia 12.08.1939 r. zawierający ustawę z dnia 30.03.1939 r. o wycofaniu urzędów, ludności i mienia z zagrożonych obszarów Państwa (DURP nr 29 z 01.04.1939 r. poz. 197. Rozpoczęcie wycofania mogli zarządzić, do czasu mianowania Naczelnego Wodza: minister spraw wojskowych, minister spraw wewnętrznych i minister komunikacji. Od chwili mianowania, Naczelnny Wódz lub władze i organy wojskowe przez niego upoważnione. Wycofanie władz centralnych miała zarządzać Rada Ministrów po zasięgnięciu opinii Naczelnego Wodza.

⁴² APB, KiP; Streszczenie instrukcji „Tymczasowe wytyczne dla Policji

Podporządkowanie PP władzom wojskowym, wymagało wydania przepisów porządkowych, jednak ich brak spowodował, że w chwili wybuchu wojny miejscowi dowódcy nie posiadali uprawnień do wydawania poleceń policji i ich egzekwowania⁴³. Gen. Józef Kordian Zamorski w dniu 22 sierpnia 1939 roku, trakcie spotkania z premierem, zwrócił uwagę na konieczność wydania rozporządzenia wykonawczego do ustaw o policji i wcielenia jej w chwili wybuchu wojny do sił zbrojnych. Jednak nie spotkało się to z przychylnym przyjęciem ze strony premiera⁴⁴.

W dniu 23 sierpnia 1939 roku gen. Zamorski został powiadomiony o przeprowadzeniu od następnego dnia mobilizacji korpusów, które jeszcze nie zostały zmobilizowane. Istotnie w dniu 24 sierpnia 1939 r. zmobilizowano rezerwistów PP w województwie pomorskim i łódzkim, a w dniu 27 sierpnia przeprowadzono mobilizację policji w województwie warszawskim, w dwóch powiatach województwa kieleckiego i w czterech powiatach województwa poznańskiego. PP w mieście stołecznym Warszawa została zmobilizowana 28 sierpnia 1939 r. Następnego dnia została ogłoszona powszechna mobilizacja, którą jednak odwołano jeszcze tego samego dnia. Komendant Główny PP pomimo tego nie odwołał mobilizacji policji. Jeszcze 29 sierpnia 1939 r. zmobilizowano resztę województwa kieleckiego oraz województwo białostockie⁴⁵.

Policja Państwowa w trakcie działań wojennych we wrześniu 1939 roku

Wybuch wojny w dniu 1 września 1939 roku spowodował natychmiastową zmianę w działalności jednostek PP znajdujących się w rejonach graniczących z Niemcami. Postawa policji w tym

o wycofaniu i rozmieszczeniu” przesłane w czerwcu 1939 r. przez Komendanta Powiatowego i Miasta PP w Bydgoszczy, nadkom. Kowalskiego do komendantów posterunków PP w powiecie bydgoskim.

⁴³ R. Litwiński, *Policja Państwowa w województwie lubelskim w latach 1919–1939*, Lublin 2001, s. 285.

⁴⁴ U. Kraśnicka-Zajdler, *Wrzesień 1939 roku widziany oczami Komendanta Głównego Policji Państwowej gen. Bryg. Józefa Kordiana Zamorskiego*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”, Białystok 2006, s. 166-185.

⁴⁵ M. Fałdowski, *Zagłada polskich policjantów więzionych w obozie specjalnym NKWD w Ostaszkowie*, Szczytno 2016, s. 47.

zakresie była różna. Np. we wczesnych godzinach rannych 1 września 1939 roku, policjanci z posterunku Konarzyny w powiecie chojnickim na Pomorzu, wspólnie z funkcjonariuszami Straży Granicznej stawili opór niemieckiemu 2 batalionowi 32 pułku straży granicznej⁴⁶. Z kolei starosta bydgoski, Julian Suski wspominał, że w Koronowie w nocy z 1 na 2 września 1939 roku miejscowa policja przy pomocy społeczeństwa opanowała sytuację, jaka zaistniała po ucieczce straży więziennej i przytrzymała w tamtejszym więzieniu groźnych przestępców, którzy zgodnie z instrukcjami mobilizacyjnymi nie powinni byli być wypuszczani, ale przekazani nieprzyjacielowi po wkroczeniu⁴⁷. W dniu 2 września 1939 roku nadkom. Żmudź-Florko zorganizował obronę Ostrołęki, a kom. Przygoda w Rawie Mazowieckiej doprowadził do rozbrojenia niemieckich czołgów pod Przedbozrzem. W dniu 4 września 1939 roku policja stołeczna zorganizowała kompanię obrony Warszawy, natomiast od 6 września policjanci brali udział w obronie Rumii, a ponadto oddziały policyjne broniły Wejherowa i Kępy Oksywskiej⁴⁸.

Przywołany już starosta bydgoski wspominał jednak o niezbyt chlubnej postawie bydgoskiej PP stwierdzając, że koło południa 2 września otrzymał meldunek, iż policja ucieka z miasta. Udał się wówczas do komendy policji, gdzie osobiście potwierdził, iż komendant z urzędem śledczym udał się w kierunku Inowrocławia⁴⁹. Jednak z drugiej strony Julian Suski w telefonogramie wysłanym 2 września o godz. 20.45 do wojewody Raczkiewicza meldował, że policję nastawił na walkę z dywersją oraz zapewnił jej asystę wojskową tam, gdzie było wojsko. Narzekał przy tym na trudności wywoływane słabym materiałem rezerwistów policji stwierdzając, że Bydgoszcz wykazuje duże wyrobienie i brak paniki⁵⁰. Interesujące jest to, że gen. Zdzisław Przyjałkowski, dowódca 15 Dywizji Piechoty, wspominając sytuację w Bydgoszczy

⁴⁶ K. Ciechanowski, *Armia „POMORZE” 1939*, Warszawa 1982, s. 109.

⁴⁷ J. Suski, *W służbie publicznej na dwóch kontynentach*, Warszawa 1988, s. 135.

⁴⁸ M. Fałdowski, *Zagłada polskich policjantów...*, op. cit., s. 48-49.

⁴⁹ J. Suski, *W służbie publicznej...*, op. cit., s. 136.

⁵⁰ *Bydgoszcz 3-4 września 1939. Studia i dokumenty*, T. Chinciński, P. Machcewicz (red.), Warszawa 2008, s. 377; *1939 wrzesień 2, godz. 20.45, Bydgoszcz – Telefonogram starosty bydgoskiego Juliana Suskiego do wojewody pomorskiego w Toruniu Władysława Raczkiewicza*.

w dniu 3 września 1939 roku stwierdził, że odezwał się do niego starosta, który jak się okazało, w chwili rozpoczęcia strzelaniny w mieście ewakuował się razem z policją za miasto, pod las na szosie do Inowrocławia⁵¹.

Gen. Władysław Bortnowski składając meldunek gen. Stachiewiczowi w dniu 3 września wieczorem o sytuacji Armii „Pomorze”, informował o ciągłych strzałach na tyłach oraz samosądach w stosunku do ludności niemieckiej dokonywanych przez żołnierzy i ludność cywilną, których nie można było opanować, gdyż na większości obszaru nie było już policji⁵². Inny świadek bydgoskich wydarzeń, syn przodownika PP wspominał, że 3 września brał udział w zwalczaniu dywersji. Zatrzymanych Niemców doprowadzono na komisariat przy ul. Wrocławskiej⁵³, co może świadczyć o tym, że załoga tego komisariatu nie uciekła.

Por. Jan Gałożyna wspominał o niezbyt chlubnej postawie napotkanego oddziału policjantów, eskortujących zatrzymanych w Bydgoszczy Niemców, podejrzanych o udział w dywersji. Policjanci po odejściu oddziału por. Gałożyny rozeszli się, pozostawiając zatrzymanych na miejscu, bez jakiegokolwiek dozoru⁵⁴.

Wybuch wojny oraz błyskawiczna ofensywa wojsk niemieckich spowodowały zamęt i panikę oraz ewakuację władz administracyjnych. Pozostawienie przez władze, samej sobie ludności cywilnej, wywoływało wśród niej gniew i rozgoryczenie oraz świadczyło w jej odczuciu o rozpadzie aparatu państwowego⁵⁵. Jednostki PP ewakuowały się powiatów przygranicznych. W dniu 2 września 1939 roku Komendant Wojewódzki PP w Poznaniu, insp. Jan Sawicki meldował do KGPP, że załogi policyjne pod komendą komendantów powiatowych ewakuowały się z powiatu nowotomyskiego i wolsztyńskiego do Poznania, z powiatu ostrowskiego do Kalisza, a z powiatu chodzieskiego do Wągrowca⁵⁶.

⁵¹ Ibidem, s. 525; 1947, *Nicea – Relacja gen. Bryg. Zdzisława Przyjałkowskiego, we wrześniu 1939 r. dowódcy 15. DP.*

⁵² Ibidem, s. 189.

⁵³ Ibidem, s. 702; 1971 marzec 29, *Bydgoszcz – Zeznanie Czesława Rubaszewskiego złożone przed OKBZH w Bydgoszczy.*

⁵⁴ Ibidem, s. 579-583; *Wspomnienia żołnierza Armii „Pomorze” por. rezerwy Jana Gałożyna, dowódcy plutonu 6. Grupy saperów 27 Kowelskiej Dywizji Piechoty.*

⁵⁵ M. Fałdowski, *Zagłada polskich policjantów...*, op. cit., s. 48.

⁵⁶ AAN, zespół KGPP Wydział III Personalny. Straty wśród funkcjonariuszy Policji Państwowej w dniu 1 IX 1939. Meldunki 1939, sygn. 894.

W dniu 3 września 1939 roku decyzją premiera rozpoczęła się ewakuacja na wschód, policji z terenów północno- i południowo-zachodnich. 6 września ewakuowano z Warszawy KGPP, wyznaczając jej nową siedzibę w Łucku⁵⁷. Początkowo punktem koncentracji PP z okręgów północno-zachodnich był Chełm, a później Kowel. Policja z okręgów południowo-zachodnich miała wycofywać się w kierunku Tarnopola. Generalnie ewakuacja nie objęła tylko jednostek policji z północnych powiatów województwa pomorskiego, odciętych przez Niemców nacierających w korytarzu pomorskim oraz policji miasta stołecznego Warszawy⁵⁸.

Adam Hempel odnosząc się do postawy Policji w kampanii wrześniowej stwierdził, że korpus policyjny w trakcie działań wojennych szybko przestał istnieć jako całość. Jego zdaniem do chwalebnych wyjątków dotyczących roli policji w trakcie działań wojennych należała właśnie jej działalność w oblężonej Warszawie oraz w obronie Wybrzeża⁵⁹.

Siły policyjne wycofane z województw zachodnich zostały skoncentrowane w Chełmie, jednak z powodu braku działań zmierzających do ich operacyjnego wykorzystania, wycofano je za Bug. W dniu 8 września 1939 r. marszałek Edward Rydz-Śmigły polecił premierowi Składkowskiemu utworzenie kordonu policyjnego na Bugu. Było to już jednak niewykonalne, gdyż kierownictwo PP i resortu spraw wewnętrznych nie miało łączności z większością sił policyjnych i nie panowało nad sytuacją, tracąc całkowicie orientację w sytuacji operacyjnej. W dniu 10 września 1939 r. marszałek Rydz-Śmigły polecił generalnemu komisarzowi cywilnemu, Wacławowi Kostek-Biernackiemu zmilitaryzowanie PP, w wyniku czego została ona włączona w skład sił zbrojnych, mając do realizacji zadania przewidziane dla ŻW. Organy PP miały nadal podlegać kierownikom administracji ogólnej, a jednocześnie pozostawać w dyspozycji władz wojskowych⁶⁰.

W związku z planami polskiego dowództwa zorganizowania obrony na tzw. Przedmościu Rumuńskim, policja miała na terenie Wołynia i Małopolski Wschodniej chronić mosty i drogi. Wy-

⁵⁷ M. Faldowski, *Zagłada polskich policjantów...*, op. cit., s. 49.

⁵⁸ A. Misiuk, *Policja Państwowa 1919–1939...*, op. cit., s. 333.

⁵⁹ A. Hempel, *Pogrobowcy kłęski. Rzecz o policji „granatowej” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 1990, s. 30.

⁶⁰ A. Misiuk, *Policja Państwowa 1919–1939...*, op. cit., s. 335-336.

korzystując siły policyjne zamierzano tworzyć punkty ochronne, wzdłuż newralgicznych szlaków komunikacyjnych. W dniu 12 września 1939 roku powierzono insp. Witalisowi Olszańskiemu, komendantowi wojewódzkiemu PP w Nowogródku, zadanie koncentracji sił policyjnych z terenów województwa nowogródzkiego, poleskiego i wołyńskiego w okolicach Tarnopola i Łucka. Nie udało się jednak zrealizować tych planów, a wkroczenie do Polski w dniu 17 września 1939 roku Armii Czerwonej, przekreśliło jakiegokolwiek polskie plany zorganizowanej obrony⁶¹.

Zakończenie

Wybuch II wojny światowej spowodował faktyczne unicestwienie PP. Jednocześnie wojna, która była bardzo tragiczna dla całego polskiego społeczeństwa, wyjątkowo doświadczyła funkcjonariuszy PP. Spośród liczącego ponad 30 tys. funkcjonariuszy korpusu PP, we wrześniu 1939 roku zginęło około 2,5 – 3 tys. policjantów, kolejnym 3 tys. funkcjonariuszy udało się przekroczyć w różny sposób granice RP. Na terenach okupowanych przez Niemców pozostało około 10 tys. policjantów, a 12 tys. znalazło się na terenach zajętych przez Armię Czerwoną⁶².

Około 4700 policjantów i żandarmów, którzy dostali się do sowieckiej niewoli, skierowano do obozu w Ostaszkowie⁶³. Poza nielicznymi wyjątkami, wszyscy zostali zamordowani przez NKWD wiosną 1940 roku.

Policjanci, którzy znaleźli się pod okupacją niemiecką, zostali zmuszeni pod groźbą kary śmierci, do wstąpienia do utworzonej przez okupanta na terenie Generalnego Gubernatorstwa Policji Polskiej tzw. „granatowej”. Wielu policjantów zaangażowało się w pracę konspiracyjną, przypłacając to życiem, choć nie brakowało także tych, którzy ulegli deprawacji, a niekiedy wręcz jawnie kolaborowali z Niemcami. Po zakończeniu wojny policjanci, a szczególnie ci, którzy służyli w policji „granatowej” byli nazy-

⁶¹ Ibidem, s. 336.

⁶² M. Fałdowski, *Zagłada polskich policjantów...*, op. cit., s. 61-62.

⁶³ Ibidem, s. 65.

wani kolaborantami i jako wrogowie władzy ludowej byli spychani na margines społeczeństwa.

Bibliografia

Archiwalia:

Archiwum Akt Nowych

- Komenda Główna Policji Państwowej
- Komenda Główna Policji Państwowej – dopływ

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

- Okręgowa Komenda PP w Toruniu
- Komenda Powiatowa PP w Starogardzie
- Komisariaty i Posterunki – zbiór szczątków zespołu Posterunki PP w pow. bydgoskim
- Komenda Powiatowa PP w Wyrzysku

Archiwum Państwowe w Toruniu

- Komenda Powiatowa PP w Brodnicy

Akty prawne:

- *Ustawa z dnia 24 lipca 1919 roku o Policji Państwowej*, DPPP, 1919, nr 61, poz. 363.
- *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 marca 1928 roku o Policji Państwowej* DURP, 1928, nr 28, poz. 27.

Czasopisma:

- „Gazeta Administracji i Policji Państwowej”

Wspomnienia:

- Suski Julian, *W służbie publicznej na dwóch kontynentach*, Warszawa 1988.

Opracowania, monografie:

- *Bydgoszcz 3-4 września 1939. Studia i dokumenty*, Tomasz Chinciński, Paweł Machcewicz (red.), Warszawa 2008.
- Ciechanowski K., *Armia „POMORZE” 1939*, Warszawa 1982.
- Fałdowski M., *Zagłada polskich policjantów więzionych w obozie specjalnym NKWD w Ostaszku*, Szczytno 2016.
- Gajewski M., *213 policyjny pułk piechoty*, Białystok 2003.
- Hauser P., *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim w latach 1920–1939* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1981.

- Hempel A., *Pogrobowcy klęski. Rzecz o policji granatowej w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 1990.
- Kraśnicka-Zajdler U., *Wrzesień 1939 roku widziany oczami Komendanta Głównego Policji Państwowej gen. Bryg. Józefa Kordiana – Zamorskiego*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” nr 19, Białystok 2006.
- Litwiński R., *Korpus Policji w II Rzeczypospolitej. Służba i życie prywatne*, Lublin 2007.
- Litwiński R., *Policja Państwowa w województwie lubelskim w latach 1919–1939*, Lublin 2001.
- Misiuk A., *Policja Państwowa 1919–1939. Powstanie, organizacja, kierunki działania*, Warszawa 1996.
- Nazarewicz J., *Polskie sądy wojenne w wojnie obronnej 1939 roku. Studia i rozprawy tom I*, Warszawa 1980.
- Rezmer W., *Polski plan unieruchomienia w razie wojny tzw. elementów antypaństwowych (1931–1939)* w „Polska i jej sąsiedzi w czasach najnowszych” Toruń 1995.
- Sprengel B., *Nieznane karty międzywojennej Brodnicy. Policja i przestępczość w latach 1920–1939*, Toruń 1998.